

ПОЛІТИЧНА МІФОТВОРЧИСТЬ ЯК ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ МАС В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Кравценюк Володимир Миколайович

аспірант кафедри політології та державного управління Інституту політології і права
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Україна)
kravtsenyuk@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКОТО МИТОТВОРЧЕСТВО КАТО ПРОЦЕС НА ФОРМИРАНЕ НА СЪЗНАНИЕТО НА МАСИТЕ В СЪВРЕМЕННА УКРАИНА

Владимир Николаевич Кравценюк

аспірант в катедрата по политология и държавно управление на Института по
политология и право на Националния педагогически университет, носещ името на
М.П. Драгоманов (Украина)
kravtsenyuk@gmail.com

Анотация

В статията се обосновава идеята за това, че политическият мит е форма на синтез на митологичното и политическото съзнание и се явява емоционално украсена сетивна представа за политическата действителност, която в значителна степен заменя и измества реалната представа за нея. Политическото митотворчество се разглежда като целенасочено рационално действие по съзнателното създаване на мита от субекта (в Украйна това е властта на имащите, на олигарсите, на политическите елити, собствениците на средствата за масова информация) с цел да формират определено съзнание у масите, именно затова митотворчеството е предопределено да манипулира. В статията е разкрит процесът на изкуствено създаване на политическия мит в процеса на митотворчеството. Обособени са основните етапи на процеса на митотворчеството (определянето на рационалната концепция на мита и фактите, които я допълват; избор на архетипа, на който се базира мита; подбор на ритуалите, които ще съпровождат създадения мит; избор на методики за внедряване и разпространяване на политическия мит). Разгледани са отделните технологии, които се прилагат в процеса на митотворчеството. Вниманието се акцентира върху опасността от деструктивни митове и необходимостта за формиране на абсолютен (единен позитивен държавен) мит.

Ключови думи: политически мит, политическо съзнание, архетип, митотворчество, политическо манипулиране, манталитет.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ МИФОТВОРЧЕСТВО КАК ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ СОЗНАНИЯ МАС В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Кравценюк Владимир Николаевич

аспірант кафедри политологии и государственного управления Института политологии и права Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова (Украина)

Аннотация

В статье обосновывается идея о том, что политический миф – форма синтеза мифологического и политического сознания и является эмоционально окрашенным чувственным представлением о политической действительности, которое в значительной степени заменяет и вытесняет реальное представление о ней. Политическое мифотворчество рассматривается как целенаправленное рациональное действие по сознательному созданию мифа субъектом (в Украине это – власть имущие, олигархи, политические элиты, собственники средств массовой информации) с целью – формировать определенное сознание у масс, именно поэтому мифотворчество запрограммировано на манипуляцию. В статье раскрыт процесс искусственного создания политического мифа в процессе мифотворчества. Выделены основные этапы процесса мифотворчества (определение рациональной концепции мифа и фактов, которые её дополняют; выбор архетипа, на котором базируется миф; подбор ритуалов, которые будут сопровождать созданный миф; выбор методик внедрения и распространения политического мифа). Рассмотрены отдельные технологии, которые применяются в процессе мифотворчества. Акцентируется внимание на опасности деструктивных мифов и необходимости формирования абсолютного (единого позитивного государственного) мифа.

Ключевые слова: политический миф, политическое сознание, архетип, мифотворчество, политическое манипулирование, менталитет.

POLITICAL MYTH-MAKING LIKE PROCESS FORMING OF CONSCIOUSNESS MASS IN MODERN UKRAINE

Kravtsenyuk Vladimir

graduate student of Political Science and Public Administration of the Institute of Political Science and Law at the National Pedagogical University named after Drahomanov
(Ukraine)
kravtsenyuk@gmail.com

Annotation

The article explains the idea that political myth – a form of synthesis of mythological and political consciousness and is emotionally charged sensory perception of political reality, which largely replaces and supersedes the real idea about it. The political myth-making is seen as a deliberate rational action on the subject of conscious creation myth (in Ukraine is – the powers that be, the oligarchs, the political elites, the owners of the media) to – to form a certain consciousness of the masses, which is why myth is programmed to manipulate. The article discloses a process for the artificial creation of political myths in the process of myth-making. The basic stages of the process of myth-making (the definition of a rational concept of myth and facts that its complement, the choice of an archetype, which is based on a myth, selection of rituals that accompany created the myth, the choice of methods of introduction and spread of political myth). Consider some technologies used in the process of myth-making. Attention is drawn to the dangers of destructive myths and the necessity of absolute (single positive state) myth.

Keywords: political myth, political consciousness, archetype, myth-making, political manipulation, the mentality.

Міф – старовинна організаційна суспільна система, що включає в себе механізми самоорганізації спільноти людей. Міфи виникають як певні моделі дійсності, що поступово змінюються й удосконалюються. Але незалежно від змін, що відбувалися з плином часу, міф завжди затверджував ідеали сучасного йому суспільства, становлячи, при цьому, фундамент колективної свідомості. Сучасне суспільство відчуває потребу в побудові нової цілісної моделі світу й місця людини в ньому з високого ступеня узагальнення й безумовного прийняття, що передбачає активний розвиток символічних умовних форм відображення дійсності. Його нормативне значення залишається незмінним: міф – це те, у що людина має повірити безумовно і беззастережно, ототожнюючи себе з тим, у що вірить.

Сучасний міф привертає увагу найрізноманітніших наук і напрямів – політології, антропології, етнології, культурології, лінгвістики, психології – які досліджують його в межах своєї предметної визначеності. У них міф розглядається, як продукт фантазії доісторичних народів (М. Мюллер), поетична метафора первісного способу мислення (Я. Гримм), примітивна спроба пояснити природний світ (Дж. Фрезер), вихователь людства (Г. Гегель), вираження життєвого інстинкту (А. Бергсон), загальнонародної мудрості (Ф. Ніцше) і ірраціональної волі (М. Еліаде); соціальний феномен (Е. Дюркгейм), регулятор життя архаїчного колективу (Б. Маліновський); колективне сновидіння (З. Фрейд), прояв архетипних спонукань, що ховаються в глибинах людської психіки (К. Юнг); синкретична колиска людства (Є. Мелетинський), складена в образах і метафорах багатотисячолітня традиція (М. Мамардашвілі); спосіб духовної самоорганізації (О. Лосєв), особливий тип раціональності (К. Хюбнер) і ін.

Значне поширення отримали дослідження і загальної теорії політичної міфології (Д. Арабаджиев, В. Безнісько, В. Буян, Л. Зубрицька, В. Ібрагімова, М. Головатий, І. Кравченко, О. Мішучков, С. Кара-Мурза, А. Кольєв, В. Лісичкін, О. Полисаєв, Г. Почепцов, А. Цуладзе, Ю. Шайгородський та ін.). І це виправдано, адже, сучасний політичний міф – один з найважливіших механізмів впливу на свідомість суспільства, і тому він стає важливим фактором не тільки національної політики, ідеології, але людського життя взагалі. Він активно використовується як засіб маніпуляції, консолідації суспільної свідомості та легітимної обумовленості владних структур тощо [1]. Разом з тим, все ще недостатньо дослідженим залишаються проблеми впливу політичної міфотворчості на свідомість мас в сучасній Україні, що й стало метою даного дослідження.

Під феноменом політичного міфу ми розуміємо форму синтезу міфологічної і політичної свідомості, емоційно-забарвлену чуттєву уяву про політичну дійсність, яка значною мірою заміщує і витісняє реальну уяву про неї. Політичний міф є особливим міфом, який зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру сучасних політичних процесів і сподівань на майбутнє.

Міфотворчістю, на думку Ю. Даниленко, позначається два процеси: цілеспрямоване продукування міфів та стихійне їх виникнення в міфологічній свідомості. Стихійне виникнення соціальних міфів, тобто дійсна соціальна міфотворчість – це є об'єктивне формування міфу, дистанційоване від волі та безпосереднього впливу соціальних суб'єктів. Самостійно міф виникає як потреба сьогодення, як спроба і засіб пояснити ті обставини чи ситуації, які науково, раціонально пояснити неможливо, або як спрощена інтерпретація цих, не для всіх зрозумілих, пояснень. Якщо дійсна міфотворчість як процес починається з ірраціонального імпульсу і розгортається в міфологічній свідомості, то удавана міфотворчість є цілеспрямованою

раціональною дією, продуктом якої є міф з обміркованим задумом, ірраціональність якого пов'язана з несвідомим сприйняттям і поширенням міфу. Процес удаваної міфотворчості передбачає існування активного творчого суб'єкта, результатом діяльності якого є соціально-політичний міф. А оскільки певний суб'єкт творить міф, справедливим є висновок, що він і твориться з певною метою (здійснення впливу на будь-що або будь-кого) і має функціонувати з цієї ж причини [2, 144].

Міфотворчість, як вид людської діяльності, через її ефективність та мобілізуючу силу, захоплює й пристосовує до своїх потреб соціально-політична система. Захоплена такою системою міфотворчість перебирає на себе ознаки святості і, як наслідок, вже вона, а не природа чи дух предків, задають мораль та принципи. Це призводить до того, що міфотворчість слугує певним групам, які експлуатують її в своїх інтересах. Отже, політична міфотворчість має цілеспрямовану раціональну дію, результатом якої є міф з обміркованим задумом. Свідоме продукування соціально-політичних міфів перетворює міфотворчість на виробництво, зберігання, поширення та переробку спеціальних "зразків", шаблонів, відповідно до інтересів політичних партій, окремих груп людей, на налагоджену міфоіндустрію, яка за основу власного клонування бере історичні змісти. Міф, на переконання Х. Ортеги-Гассета, із свідомісної форми перетворюється на виробничу форму продукування ідей, уявлень, на суспільний засіб виробництва – а це вже не той міф, це лише його залишки [3, с.50].

Процес творення політичного міфу досить ґрунтовно розглядає дослідник сучасної міфології Е. Кассирер у своїй праці "Техніка сучасних політичних міфів" [4]. На його думку, процедура міфотворчості складається з трьох основних прийомів:

1) зміна функцій мови, в результаті чого домінуюча роль належить емоційній функції в порівнянні з описовою: "слово описове та логічне було перетворено в слово магічне";

2) обряд, що змушує його учасників втрачати відчуття індивідуальності й переходити в стан екстатичного злиття з колективом: здавна по відношенню до людини застосовувались методи придушення й примусу, але в більшості випадків ці методи орієнтувались на "матеріальні" результати. Навіть найбільш суворі деспотичні режими задовольнялися лише нав'язуванням людині певних правил дії, а почуття та думки людей їх при цьому не цікавили. Сучасні міфи діють зовсім по-іншому. Вони не починають із того, що санкціонують або ж забороняють якісь дії. Вони спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати й контролювати їхні діяння. В результаті чого люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Адже вони переможені й скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулося;

3) пророцтво: "Звичайні методи політичного насилля не здатні дати подібний ефект. Навіть під найбільш потужним політичним пресом люди не перестають жити приватним життям. Завжди залишається сфера особистої свободи, що протистоїть такому тиску. Сучасні політичні міфи руйнують подібні цінності. Наші сучасні політики чудово знають, що великими масами людей набагато легше управляти силою уяви, а ніж грубою фізичною силою. Й вони майстерно використовують це знання. Політик став чимось на зразок публічного провісника майбутнього. Пророцтво стало невід'ємним елементом у новій техніці соціального управління" [4, с.62-63].

У запропонованій Е. Кассирером схемі міфотворчості залучаються такі властивості міфу як зв'язок з ритуалом, магія слова, емоційно-чуттєве сприйняття реальності, тобто основу побудови політичного міфу він вбачає в піднесенні того, що необхідно впровадити в суспільну свідомість у формі міфу.

Безперечно, політичний міф неможливо створити на порожньому місці. Для цього обов'язково необхідним є певний об'єкт (концепт), який має бути знайомим для групи людей, для яких створюється міф (якщо ж у міфі відсутній концепт, тоді його важко відрізнити від звичайних вигадок або зловмисної неправди, тому за таких умов він є лише казкою). Іншими словами, він уже наділений деяким числом асоціацій та знань, якими володіють люди про цей об'єкт. Як правило, це дуже характерно для повсякденної мови та такими, що позбавлені жорсткої вивіреності визначень й логічної аргументації, тому міфу їх зручно використовувати в тих кількостях й у тому контексті, що йому потрібний для конструювання реальності.

Так, в основі міфу лежить поняття або ситуація (концепт), що від початку має деякий набір значень та смислів. Міф же "відбирає" у концепта його першопочатковий смисл та намагається замінити його іншим, котрий й буде змістом міфу. Таким чином, концепт використовується міфом як форма, яку можна наповнити різним змістом. Але потрібно відзначити, що зміст концепту не зникає повністю, він лише деформується міфом та спрощується. Так, наприклад, коли з ланцюга подій висмикуються тільки ті факти, які потрібні для створення образу або уявлення про ту або іншу подію. Цей прийом дуже часто використовується засобами масової інформації, коли певні факти замовчуються, а інші, навпаки, активно виставляються напоказ, акцентуючи на собі увагу глядача.

Отже, мистецтво міфу полягає в тому, щоб сконструйовані ним елементи, або інтерпретація тих або інших подій чи явищ, виглядали природно, вписувались у здоровий глузд людей та сприймалися ними як система об'єктивних фактів. Отже, міф за допомогою концептів, у яких він віднімає зміст, конструює реальність, що виглядає як сукупність очевидних фактів. В результаті, під дією міфів реальність настільки спотворюється та міфологізується, що її об'єктивний аналіз теоретично можливий тільки при критичному співставленні різних джерел. Однак у більшості випадків це практично є неможливим через упередженість, суб'єктивність або заангажованість джерел інформації [2, 147-148].

Таким чином для актуалізації міфу повинні виконуватися певні умови:

1) міф повинен бути породжений міфологічно. Потрібні паралелі із класичними міфами. Оскільки міф як продукт міфотворчості містить раціональну складову, тому і концепція творення політичного міфу має бути унікальною, корисною, помірно складною. Вона повинна мати загальне пояснення для споживачів міфу та містити передумови їх поведінки. Факти необов'язково повинні бути унікальними, новими, сенсаційними. Найголовніше – вони мають бути вибудовані в теорію. Міф повинен примикати до містики та використовувати ритуали, інакше строк його існування буде дуже обмежений;

2) міф має бути присутній у суспільстві й тісно пов'язаний із традиціями й архетипами колективного безсвідомого. Необхідно лише обрати актуальний архетип і момент для його застосування, що забезпечить його життєздатність та функціональну силу. Значимість політичного міфу полягає в можливості викликати на поверхню політичних процесів той архетип, який дозволить задати визначений мотив діяльності – через політичну рекламу, ритуал, містерію. Через архетип здійснюється зв'язування бажаного і належного спочатку в міфологічних категоріях (наприклад, мовою метафор, що тиражуються), потім – у підібраній до гасла політичній дії. Прийом використання архетипів дуже дієвий, оскільки, як зазначає М. Еліаде, він є єдиним правильним способом доторкнутися до священного, а, отже, торкнутися людської свідомості та душі, вплинути на них: "Предмет або дії стають реальними лише

тією мірою, якою вони імітують або повторюють архетипи. Тільки це дає можливість доторкнутися до істинного міфологічного часу, увійти в нього” [5, 21].

Певно, що однією з найважливіших умов існування сучасного політичного міфу є наявність бінарних архетипових опозицій (К. Леві-Стросс), типу: “ми-вони”, “добро-зло”, “герой-ворог”. Подібна схема в сучасній політичній міфології проявляється тоді, коли соціальні й етнічні проблеми замінюються спрощеними уявленнями про вічну боротьбу двох міфологізованих спільнот (“демократи – комуністи”, “патріоти – космополіти”, “наші – не наші”). До того ж, ця опозиція має універсальний характер, тому що будь-яка група людей, будь-яке суспільство осмислює себе у протиставленні іншим групам чи іншим суспільствам. Її позитивна складова – об’єднувати людей у боротьбі проти зовнішнього агресора, надавати людині почуття причетності до долі свого народу, допомагаючи їй долати труднощі. Але міфологічний погляд на речі має свою специфіку. Він проявляється в тому, що група, яка об’єднана займенником “ми” осмислюється не просто як одна з багатьох, але як єдина в своєму роді, а ті хто їй протиставляються, тобто “вони”, наділяються демонічними рисами, їм приписуються нелюдські пороки та жорстокість. В умовах сучасної української реальності опозиція типу: “ми-вони” стає важливим елементом створення та підтримки політичного міфу;

3) міф повинен мати якість тотальності. Бажано щоб міф вирішував глобальні завдання. У цьому контексті слід використовувати нові знання з максимальною користю для становлення здорової суспільної свідомості, яка повинна орієнтувати свідомість мас в позитивному напрямку (міфи соціального, економічного, політичного розвитку, ідеї бажаних і благодійних, хоча і не підкріплених діями і концепіями, перетворень). Міф перетворює індивідуальні і колективні емоції на систему позитивних соціальних цінностей, надаючи їм форми соціального досвіду. Свобода, рівність, право, прогрес – це досягнення й ілюзії, задля яких об’єднується людська спільнота. Міф мобілізує, уніфікує та об’єднує свідомість нації, спрощуючи сприйняття дійсності. Програма розвитку держави на майбутнє складна та багаторівнева для сприйняття на буденному рівні, але короткі тези декларативного характеру, а тим більше загальна ідея реформації та перебудови суспільних відносин стануть зрозумілими для багатьох прошарків населення, якщо передати їх у вигляді міфу або навіть міфологеми.

Ми згодні з Л. Зубрицькою, що основою позитивної міфотворчості покликаний бути абсолютний міф, який завдяки своїм позитивним характеристикам та притаманним йому споконвічним архетипам не має жодних перешкод для свого існування та розвитку. Саме такого міфу, на жаль, і бракує сучасному українському суспільству, натомість функціонують продукти відносної міфології, яка зумовлює розпорошеність та роздрібненість міфологічного потоку, що перетворює політичні міфи на оману. Становлення політичного міфу, що спирається на абсолютну міфологію і той або інший національний ґрунт, пов’язане із синтезом інтеграційних, охоронних і реформаторських зусиль. Тому абсолютна міфологія виступає необхідною умовою позитивної міфотворчості [6, 5-7].

Окрім того, міфологічні технології здебільшого стають умінням вузької групи, яка інтуїтивно відчуває ефективність тих або інших дій у боротьбі за владу. З приводу цього Е. Кассирер, зазначає: “Раніше міф завжди вважався продуктом якоїсь несвідомої соціальної діяльності. Але тепер міфи створюються людьми, що діють найвищою мірою свідомо й відповідно із планом. Вони прекрасно знають, що їм треба й продукують кожний свій крок. З появою цих людей міфам уже не дозволяється розвиватися вільно й стихійно. Нові політичні міфи жодним чином не дікі плоди багатой уяви. Це виро-

би, виготовлені досить умілими й спритними майстрами” [4, 64]. Такими майстрами або творцями міфів, на думку Р. Барта, є “багаті” [7, 58], що для нього є синонімом панівних класів. Їх діяльність спрямована шляхом створення міфу на обезрушення світу, що сприяє збереженню встановленого порядку й працює на його підтримку. Особливість політичного міфу, що робить його привабливим інструментом для “управлінців” і полягає в тому, що неправда й істина в ньому злиті воедино. Це має особливий вплив на душу й уяву людини.

Саме тому правителі всіх рангів ще з давніх часів займалися міфотворчістю, переслідуючи свої певні цілі. Так, наприклад, заради зміцнення власної влади вони організували й організують поширення такої інформації про свою діяльність, у якій їм приписуються різноманітні достоїнства, аж до надприродних. Начебто, тільки завдяки розуму, енергії, відвазі “царя-батьюшки”, “батька націй”, “всенародно обраного президента” (або за рахунок їхніх довірчих відносин із Всевишнім) вдалося перемогти ворогів та забезпечити процвітання батьківщини й благополуччя громадян. Подібна практика широко використовується впродовж багатьох століть включно до сьогоденного дня.

На думку П. Бурдьє, у світі відбувається символічна боротьба за право створювати та нав'язувати легітимне бачення світу. Тобто той соціальний світ, що кожний індивід вважає природним, насправді ж є таким, яким його хочуть бачити пануючі прошарки. Саме вони нав'язують людям схеми сприйняття, логіку аргументації, відношення до подій тощо, тобто формують уявлення, здоровий глузд. Для цього вони використовують свій символічний капітал у вигляді довіри й визнання, популярності, звань тощо [8, 203-205].

Але у випадку, якщо ж міф, як продукт міфотворчості, використовується необдуманно, спонтанно, без прогнозування наслідків, він стає небезпечним, деструктивним, оскільки його застосування для свідомості людей і взагалі ситуації в країні може призвести до незворотних наслідків. Наприклад, реалізація будь-яких міфів, коли вони підмінять реальність і самі стануть реальністю, або ж зіткнення міфу із справжньою реальністю, коли виявиться його повна невідповідність їй, коли міфи які протистоять один одному призводять до конфронтації соціально-політичних сил, створюють безвихідну ситуацію, породжують кризовий стан суспільства. Поряд з цим, небезпека міфу, на думку Ф. Кессиді, криється і в його ірраціонально-стихійній природі (ірраціонально-стихійна природа міфу, звужує сферу раціонально-логічного мислення, притупляє критичне мислення, розширює сферу прояву безсвідомого та сліпих інстинктів, вона виробляє стадну свідомість, свідомість натовпу, який охоче приймає готові думки та незамислюючись діє у відповідності з нав'язаними йому стандартами поведінки), в розчиненні індивідуальної свідомості, в сліпій колективній волі та в стихійному прояві ентузіазму, у відсутності внутрішніх мук та в повній впевненості в своїй правоті. Сучасний політичний міф створює простір для маніпулювання та зловживання свідомістю масової людини, нездатної до самоконтролю та критичного осмислення як спонукальних мотивів своїх вчинків, так і їх наслідків [9, 61].

На наш погляд, зменшення деструктивної сили таких міфів та обмеження їх впливу може здійснюватися такими шляхами: по-перше, розв'язанням політичними засобами тих суспільних суперечностей, котрі сприяють міфотворчості й створюють сприятливу кон'юнктуру для використання міфів у ідеологічній боротьбі; по-друге, деконструюванням самих міфів, показуючи, як вони зроблені; по-третє, виокремленням з усієї маси міфів саме тих, за допомогою яких може бути сформований єдиний позитивний державний міф, що є важливим науковим завданням.

Таким чином, політична міфотворчість є цілеспрямованою раціональною дією, продуктом якої є міф з обміркованим задумом, ірраціональність якого пов'язана з несвідомим сприйняттям і поширенням міфу. Процес політичної міфотворчості передбачає існування активного суб'єкта (політична еліта, олігархи, власники ЗМІ тощо), який спричиняє цілеспрямований маніпулятивний вплив на міфологізацію свідомості, з метою забезпечення власних інтересів.

Література:

1. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу [Монографія] / Ю. Ж. Шайгородський. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.
2. Даниленко Ю. В. Соціальна міфологія як соціокультурний феномен (філософський аналіз) / Даниленко Юлія Володимирівна. Дис. ...канд. філос. наук: 09.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 188 с.
3. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды.: Пер. с исп. А.М. Руткевич. (сост. предисл. и общ. ред.) – М.: Весь Мир, 1997. – 704 с.
4. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник МГУ. – 1990. – № 2. – С. 58-69.
5. Элиаде М. Мифы; Сновидения; Мистерии / М. Элиаде: Пер с англ. – М.: Реал-бук; К.: Ваклер, 1996. - 288 с.
6. Зубрицька Л.Й. Міф як феномен сучасної політики / Л.Й. Зубрицька / Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К, 2005. - 18 с.
7. Барт Р. Мифологии / Р. Барт / Пер. с фр. С. Зенин. – М.: Изд. им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
8. Бурдьё П. Начала. Choses dites. / П. Бурдьё / Пер. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1994. – 285 с
9. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии) / Ф.Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1972. – 312 с.

Рецензенти:

Доктор політичних наук, завідувач кафедри політології і державного управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова – К. О. Ващенко

Доктор політичних наук, професор, проректор Університету «Україна» – В. М. Бебик

Стаття рекомендована до друку редколегією збірника наукових праць Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка «Політологічний вісник». Протокол № 2 від 19 березня 2013 р.